

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

In de sporen van Freuds Mozes en het monotheïsme

Bespreking van: Edward Said (2003). *Freud and the Non-European*. Londen: Verso, i.s.m. het Freud Museum. Inleiding door Christopher Bollas, coreferaat door Jacqueline Rose. ISBN 1-85984-500-2, 84 pagina's, prijs: € 13,00

Pieter van den Berg

Freuds laatste grote werk *De man Mozes en de monotheïstische religie* heeft slechts enkele psychoanalytici en historici aangemoedigd verder te gaan in zijn gedachtegang over het ontstaan van de monotheïstische godsdienst die Mozes uit Egypte meebracht. De laatste jaren komt daar verandering in. We noemen hier slechts de historicus Josef Hayim Yerushalmi (1991), de egyptoloog Jan Assmann (1997), en Edward Said, die op de overwegingen van Freud met hun eigen interpretatie aansloten.

Edward Said had de uitnodiging aanvaard om in Wenen op 6 mei 2001, de honderdvijfenvijftigste geboortedag van Freud, een lezing te houden over dit laatste boek. Vanwege het politieke conflict in het Midden-Oosten is dat toen in Wenen afgelast. Net als Freud kon Said pas in Londen zijn verhaal houden, ingeleid door Christopher Bollas, en voorzien van een belangwekkend coreferaat door Jacqueline Rose, hoogleraar Engelse letterkunde. Said is als Palestijn in Cairo opgegroeid, heeft in Princeton Engelse letterkunde gestudeerd, en doceerde sindsdien aan de Columbia University. Zijn bekendste werk is *Orientalism* (1978), waarin hij de mentale instelling van de West-Europese mens tegenover de niet-westerling analyseert als superioriteitsfantasieën.

Said stelt dat Freud – als Weens-joodse intellectueel en filosoof, in zijn gedachten over de maatschappelijke en culturele geschiedenis – binnen de grenzen van het westerse gedachtegoed bleef: de judeo-christelijke en de door de Verlichting gedragen wetenschappelijke inzichten.

In zijn *Totem en taboe* (1912) verwees hij wel, als ondersteuning van zijn theorie over de menselijke neurose, naar de primitieve culturen als onderliggende, vergeten componenten. Wat hem van de voorlopers van onze – Europese – beschaving het meest interesseerde waren Athene en Rome. Maar de mannen waar hij een persoonlijke bewondering voor had, waren Mozes en Hannibal, semieten uit Afrika, die als niet-Europeanen Europa binnen wilden dringen. Dat is Hannibal militair niet gelukt, maar Mozes – na de verwoesting van de Tempel – wel. Het is niet verwonderlijk dat Freud een eurocentrische visie had. De Tweede Wereldoorlog, waar hij maar het begin van meemaakte, was een in oorsprong Europese, westerse oorlog. De periode daarna luidde de ondergang van de grote koloniale mogendheden in, en de transmigratie van veel niet-Europese vreemdelingen naar Europa. Dan blijkt hoe de Europeanen hebben gekeken naar de niet-Europese mens in de vroegere koloniën: vanuit het idee van een hiërarchie van rassen had deze Europeaan kennelijk het recht om de rest van de wereld te koloniseren (en: te bekeren).

Maar, zo meent Said, 'Freud is een opmerkelijk voorbeeld van een denker voor wie het wetenschappelijk werk, zoals hij vaak zei, een soort archeologische opgraving was van het begraven, vergeten, verdrongen en ontkende verleden. (...) Door herinnering, onderzoek en reflectie kan een eindeloze structurering en restructurering plaatsvinden, zowel in de zin van het individuele als van het collectieve. Dat wij, verschillende lezers uit verschillende perioden van de geschiedenis, met verschillende culturele achtergronden, daar mee door moeten gaan wanneer we Freuds werk lezen, treft me als niets minder dan een bevestiging van het vermogen van zijn werk om nieuwe gedachten op te roepen, evenals situaties te verhelderen op een manier waar hijzelf misschien nooit van gedroomd zou hebben' (eigen vertaling). *De man Mozes en de monotheïstische religie* hield Freud in toenemende mate de laatste periode

van zijn leven bezig, terwijl er zoveel veront- rustende dingen gebeurden: de komst van het nationaal-socialisme met al zijn bedreigingen van de joden, en Freuds eigen lichamelijke achteruitgang.

In tegenstelling tot andere denkers, die kritiek hebben op de wetenschappelijke en literaire stijl van *De man Mozes*, vergelijkt Said dit werk met het fenomeen van de Spätstil van bijvoorbeeld Beethoven. Die vertoonde in de laatste zeven jaren van zijn leven een zekere onvermurwbare, prikkelbare neiging tot provoceren, alsof hij aan het einde van zijn leven dingen wilde rechtzetten, en het daarbij van minder belang achtte of men het moeilijk had met zijn ‘contrapuntische’ provocaties. Mogelijk heeft Freud op vergelijkbare manier gevoeld dat hij op zijn hoge leeftijd het recht had om te zeggen waar hij een leven lang over gedacht had. Net als Beethoven in zijn laatste kwartetten, is Freud in dit Spätwerk geobsedeerd met de identiteit, niet alleen van Mozes, maar met identiteit op zich. Andere boeken van Freud werden geschreven met een didactisch doel, *De man Mozes* niet. Freud wilde ons laten weten dat hier andere dingen op het spel staan, waarvan de oplossing niet een vertroosting inhoudt. Said bespreekt daarna Josef Yerushalmi’s *Freuds Moses: Judaism Terrible and Interminable* (1991), waarin die vermoedt dat Freuds tegenstrijdige uitlatingen over zijn houding tegenover het jodendom (geen affiniteit tot enige religie, maar zich ‘in essentie’ jood voelend) erop zouden wijzen dat Freud het jood-zijn zou opvatten als lamarckiaans fylogenetisch overgedragen karaktertrekken in de joodse ziel: zelfs godloze joden als Freud erven die, of ze willen of niet.

Said vermoedt dat Freud weloverwogen de Egyptische oorsprong van het joodse monotheïsme heeft beklemtoond – daarom verklaarde Freud dat hij niet lichtvaardig ‘een volk dat Mozes als de grootste van zijn zonen zag [moest] betwisten’, maar hij voegde eraan toe: ‘we [kunnen] de waarheid niet, terwille van vermeende nationale belangen, opzij zetten.’ Freud doelt hier op Herzls ideaal van een nationaal tehuis voor alle joden in Palestina. Said somt de argumenten op, die onderstrepen dat Freud de oorsprong van de joodse religie buiten het jodendom zocht, in Egypte;

dat de Leviëten in feite Mozes’ Egyptische volgelingen waren, dat de besnijdenis niet een Hebreeuwse, maar een Egyptische gewoonte was, en dat op de Sinaï de Israëliëten de godsdienst van Jahwe overnamen van de naburige Arabische volksstam der Midianieten. Freud stelt dat met het verdringen van de moord op Mozes, óók de vreemde herkomst van het joodse geloof is verdrongen. Als Yerushalmi stelt dat Freuds relatie met het jodendom conflictueus kan worden genoemd, vraagt Said of dat geen gewaagd *understatement* is: Freud vond het zelfs niet geoorloofd dat ‘een stuk van de Herodiaanse muur in een nationaal gedenkteken wordt veranderd, waardoor de gevoelens van de autochtonen worden beledigd’.

Voor Freud was Mozes een niet-Europeaan, terwijl hij de joden – die meetrokken met de Romeinse legers in Europa en er dus soms eerder waren dan de Germanen – als Europeanen beschouwde. Alsof, vermoedt Said, Freud de joden daarmee tegenover de Neurenbergse wetten wilde beschermen. Maar wat na de oorlog gebeurde was het stichten van een quasi-Europese, joodse staat in een land, dat bewoond werd door een veelheid van volken, waarin de van origine niet-joden nu als vreemden werden gezien.

Terwijl Freud het (pre)historisch zicht verruimde naar de niet-Europese origine van de joodse godsdienst, werd van de Israëlitische archeologie gevraagd om de joodse hoedanigheid van de vondsten aan te tonen, zodat de immigrerende joden in Palestina vonden wat ze vanuit de Torah als joods herkenden. Herzl bond, met het verzamelen van alle joden in het bijbelse Israël, het jodendom aan zijn geografische oorsprong. Freud daarentegen wilde de identiteit niet binden aan de genealogie of geografie van het jood-zijn. Said plaatst Freud in het concept van de niet-joodse jood van Isaac Deutscher (1968) waarin joden als Spinoza, Marx, Heine en Freud geloofden in de ‘relativiteit van morele standaarden’ en ‘de uiteindelijke solidariteit van de mens’.

Said vraagt zich af of Freuds zoektocht naar de identiteit, die diasporisch, kosmopolitisch, en thuisloos blijkt te zijn, geen basis kan zijn voor een binationale staat op het grondgebied van Israël en Palestina.

Literatuur

Assmann, J. (1997). *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Londen: Harvard University Press.

Deutscher, I. (1968). *The Non-Jewish Jew and other Essays*. Oxford: Oxford University Press.

Yerushalmi, Y.H. (1991). *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable*. New Haven: Yale University Press.

P. van den Berg, klinisch psycholoog en psychoanalyticus, is werkzaam in eigen praktijk.

Brieven laten dingen duidelijker zien

Bespreking van: Sigmund Freud & Max Eitingon (2004). *Briefwissel 1906-1939*. Twee delen, redactie: Michael Schröter. Tübingen: Edition Diskord. ISBN 3-89295-741-X, 1050 pagina's, prijs: € 77,00, en van:

Günter Gödde (2003). *Mathilde Freud. Die älteste Tochter Sigmund Freuds in Briefen und Selbstzeugnissen*. Gießen: Psychosozial-Verlag.

ISBN 3-89806-205-8, 394 pagina's, prijs: € 29,90

Harry Stroeken

Freud was een meesterlijke briefenschrijver; veel is al uitgegeven, en veel belangrijks mogen wij nog verwachten (Stroeken 2000, appendix II). De briefwisseling met Eitingon (1881-1943) begon toen deze – op dat moment assistent-arts in de psychiatrische kliniek in Burghölzli, waar hij met psychoanalytische ideeën in aanraking kwam via Bleuler en Jung – Freud benaderde in verband met een Russische landgenote. 821 brieven, kaarten en telegrammen zijn bewaard gebleven. Alles wat gedurende deze ruim dertig jaar van enig belang was in de psychoanalytische wereld passeert de revue en wordt zorgvuldig toegelicht door Michael Schröter. Ook familiale zaken en persoonlijke dingen worden beschreven, zoals 'Hoe kom ik aan goede sigaren?' De tot dan betrekkelijk geïsoleerde Freud reageerde enthousiast toen deze jonge collega zich als eerste leerling meldde. Het is ongelooflijk wat een actieradius Freud ontwikkelde vanuit zijn flat in Wenen. In de laatste periode, ongeveer vanaf zijn vijfenzeventigste

– hij leed toen al jaren aan kanker in zijn mond, had voortdurend pijn en ellende met doktersbehandelingen, operaties, en prothesen – werd Freud in toenemende mate een zeer breekbare, oude man: heel beroemd en levend onder monumentenzorg zoals hij zelf spottend opmerkte, afhankelijk maar sterk, hulpeloos maar ongebroken, moedig maar grimmig. Hij voelde zich, lijkt het, persoonlijk in de steek gelaten door psychoanalytici die Wenen en Europa verlieten. Eitingon ontwikkelde zich tot vertrouwensman van Freud en werd een leidende figuur in de psychoanalytische wereld. Dat tweede had hij ook nooit kunnen worden zonder het eerste, want Freud had het uiteindelijk voor het zeggen. Eitingon werd onder andere voorzitter van de IPA (toen natuurlijk nog IPV), voorzitter van de internationale opleidingscommissie, oprichter – en financier – van het Psychoanalytisch Instituut in Berlijn en voorzitter van de vereniging aldaar. Het hoogtepunt van zijn activiteit lag eind jaren twintig, waarna zijn invloed taande en hij er een tijd ook financieel minder goed voor stond (de Krach van 1929 deed het familiebedrijf wankelen). Berlijn verloor zijn centrale positie in de psychoanalytische wereld, hetgeen bezegeld werd door de machtsovername van Hitler, toen alle joodse en socialistische collega's moesten vluchten. Eitingon vestigde zich in Palestina, zijn gezondheid ging sterk achteruit en hij overleefde Freud slechts met vier jaar. Zeer pijnlijk voor Eitingon was het toen hij moest ervaren dat Freud in 1937 in een brief aan A. Zweig nogal gereserveerd over hem had geschreven en zich uitgesproken negatief over zijn vrouw Mirra had uitgelaten. Hij had Freud en de psychoanalyse toch trouw gediend en Mirra had hem vaak gardenia's gestuurd. De kloof bij Freud tussen hoffelijkheid in het persoonlijke verkeer en harde privé-oordelen bleek ook voor hem te gelden. Eitingon vernietigde die kwetsende brief, maar niet dan nadat hij er een getrouwd transcript van had vervaardigd. Hij bleef toegewijd aan zijn meester. De psychoanalytische theorie staat niet voorop in de brieven. Zij komt slechts terloops aan de orde, vaak naar aanleiding van publicaties van Freud. Eitingon heeft ondanks Freuds aandringen weinig gepubliceerd. Om één voorbeeld te noemen: in de eerste jaren van hun contact leefde Eitingon volgens Freuds brief van 14 november

1911 nog in een *Provisorium*: hij maakte niet de keuzes die horen bij een volwassen bestaan. Hij koesterde blijkbaar de fantasie van een eeuwige jeugd; het leven was nog niet begonnen voor zijn gevoel. Blijkbaar hadden ze het daarover gehad in hun psychoanalytische gesprekken, maar het thema wordt niet uitgewerkt.

Een paar citaten uit brieven van Freud tot slot. 'Im ganzen ist natürlich keine Therapie sehr erfreulich, auch unsere nicht. In jeder Therapie steckt doch etwas, was sich dem Determinismus widersetzen will' (6 april 1922). 'Um meine Verstimmung darüber [ellende met de prothese] zu bekämpfen, habe ich mir heute – für teueres Geld – ein reizende kleine Dipyronvase, ein wahres Kleinod, geschenkt. Geldausgeben ist nicht nur im Angstzustand indiziert' (16 februari 1927). Humor ontbreekt niet. Bij zijn zeventigste verjaardag kreeg Freud van de stad Wenen – oh wonder – een stuk grond onder aan de Berggasse om een psychoanalytisch ambulatorium te bouwen. Freud laat Anna dan typen: 'Wir haben aber, wie bekannt, kein Geld um zu bauen, und wollen daher ein zweites Wunder abwarten' (p. 569). Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de psychoanalyse heeft hier een goudmijn.

Het boek *Mathilde Freud* door Günter Götde is van een heel ander kaliber. Het is interessant als een representatief voorbeeld van het leven van 'eine höhere Tochter aus dem jüdischen Bildungsbürgertum'. Je leest er over het culturele leven in Wenen (vooral het destijds veel besproken toneel), over een toen nog heel gevaarlijke blindedarmoperatie en de correspondentie tussen twee verliefde adolescenten. Die liefde leidde tot niets, want Freud was er tegen omdat de jongen niet joods was. Later trouwde Mathilde Freud (1887-1978) met Robert Hollischer. Zij bleek overigens in Londen een gedegen zakenvrouw. Dit boek is specifiek psychoanalytisch interessant, omdat het Freuds opstelling tegenover zijn dochters laat zien en daarin zijn vrouwbeeld. Hij zag geen beroepsperspectief voor hen en dus liet hij ze ook niet naar een middelbare school gaan die toegang zou geven tot de universiteit. Trouwen en kinderen krijgen stonden centraal. Freud was een lieve, maar behoudende *family man*. Hoe heeft dat doorgewerkt in de psychoanalyse?

Literatuur

Stroeken, H. e.a. (2000). *Nieuw Psychoanalytisch Woordenboek*. Amsterdam: Boom.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Bion door de ogen van een Zuid-Amerikaan

Bespreking van: Rafael E. Lopez-Corvo (2003). *The dictionary of the work of W.R. Bion*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-991-8, 327 pagina's, prijs: £ 29,99

Ludi Van Bouwel

Het werk van Bion (1897-1979) is fascinerend, maar ook erg compact en complex. Zijn bij momenten obscure taalgebruik vroeg om een verhelderend woordenboek. Het is niet te verwonderen dat een Zuid-Amerikaan deze opdracht op zich heeft genomen. Bion was immers zeer geliefd in Zuid-Amerika en zijn *Brazilian Lectures* (1974) zijn voor de lezer het meest transparant.

De laatste twee decennia zijn de ideeën van Bion algemeen verspreid in de psychoanalytische wereld. Bion wordt beschouwd als een vernieuwer in de psychoanalyse, wiens invloed niet meer weg te denken is. De woorden 'containment' en 'réverie' worden zelfs door niet-psychoanalytici vlot in de mond genomen. Ooit was dit anders. Eind jaren zestig distantiëerden heel wat Britse psychoanalytici (met de Symingtons op kop) zich van het gedachtegoed van Bion. De introductie van het concept O riep heel wat hilariteit op en sommigen beschouwden zijn latere werken als constructies van een gestoorde geest. Wellicht om te ontsnappen aan deze verstikkende Britse atmosfeer ging Bion vanaf 1967 in Los Angeles wonen en werken. De relaties die hij er met zijn Amerikaanse collega's op nahield, beschreef Bion echter als een 'total failure'. 'The relationship between myself and my colleagues here in Los Angeles could be accurately described as almost entirely unsuccessful.'

They are puzzled by, and cannot understand me ...' (Bion 1992, p 334).

Vanaf 1971 werd Bion regelmatig uitgenodigd in Argentinië waar men meer openstond voor zijn vernieuwende gedachten. Maar het was vooral de komst naar Brazilië die hem geliefd maakte bij het grootste deel van de Zuid-Amerikaanse psychoanalytici. Misschien voelde Bion een zekere verwantschap met dit volk in het Amazonegebied, dat hem herinnerde aan zijn jeugdijaren in India, zijn geboorteland. Dat een tropische omgeving hem een gevoel van thuishomen gaf, kan afgeleid worden uit de commentaren die Bion schreef bij de *Mahabatra*: de ongewone gevoelens van vertrouwdheid die opdoken bij het lezen van deze geschriften brachten hem de verhalen van zijn Indiase *nanny* in herinnering. Bion werd met veel warmte in Brazilië onthaald. 'They are charming, affectionate, cultured people – a pleasure to know and to work with' (F. Bion 1995, p. 13) Dit beantwoordde hij met een helderheid en enthousiasme die hij nooit eender getoond had in zijn toespraken. De wederzijdse affectie veroorzaakte een enorme productiviteit bij Bion en de echo van deze grootse momenten vibreert nog door in de eerste bladzijden van het boek dat hier ter recensie voor mij ligt.

De auteur van dit woordenboek, Rafael E. Lopez-Corvo is een opleider-psychoanalyticus van het Venezolaanse Instituut voor Psychoanalyse. Hij publiceerde meerdere artikelen over verscheidene topics en is onder meer de auteur van het boek *God is a Woman* (1996). In de uitgebreide inleiding waarschuwt de auteur ervoor dat dit woordenboek nooit het lezen van Bions originele teksten kan vervangen maar veeleer gebruikt kan worden als partner en gids bij de avontuurlijke ontdekkingsstocht van zijn fascinerende werk. Om dit werk beter te begrijpen wordt een korte biografische schets gegeven. Bions leven wordt vanuit verschillende perspectieven toegelicht: als man, als psychiater en als psychoanalyticus. Sommige schizofrene patiënten hebben de neiging woordenboeken van A tot Z uit te lezen om zich op die manier de absolute waarheid toe te eigenen: alleen wat in het woordenboek staat, bestaat, en verder niets. Dit geeft hun totale zekerheid. Het voorliggende woorden-

boek wil terecht het tegendeel oproepen. Met toewijding en oprechtheid is de auteur op zoek gegaan naar de betekenis van Bions begrippen waarbij hij ten volle besefte dat talloze misvattingen, nieuwe complicaties en mogelijk zelfs blunders om de hoek loeren. Het blijven 'onverzadigde' formuleringen die nieuwe invullingen vragen. En dit maakte de 'lectuur' van het woordenboek zo boeiend: bij verklaring van vele woorden duiken telkens nieuwe vragen op en wordt men automatisch naar andere geschriften van en over Bion gestuwd. De auteur heeft zich bovendien niet beperkt tot pure verklaringen van Bions concepten, maar voegt ter verduidelijking bij enkele moeilijke begrippen een aantal voorbeelden uit zijn eigen psychoanalytische praktijk toe: de casus die wordt aangebracht om het concept 'minus K' toe te lichten (p. 179 e.v.), of de casus die wordt uitgewerkt om het begrip 'selected fact' (p. 265) te illustreren, maakt het boek extra waardevol.

Het vraagt veel moed en een uitgebreide kennis van Bions teksten om een woordenboek over zijn werk samen te stellen. De auteur was zich bewust van de moeilijkheid van deze taak. Het project op zich verdient dus alle lof. Ondanks de enorme verdiensten van dit werk bleef ik soms toch op mijn honger zitten. Een aantal woorden, waaronder het begrip 'castration' (p. 53), het begrip 'dissociation' (p. 85) of 'proto-thoughts' (p. 224) kregen een goede omschrijving maar geen enkele referentie naar Bions werk werd hieraan toegevoegd. Dit ervoer ik op sommige plaatsen als een tekort. Lopez-Corvo's 'dictionary' kan de vergelijking met andere psychoanalytische woordenboeken zoals Laplanche en Pontalis' *Vocabulaire de la Psychanalyse*, Hinshelwoods *A dictionary of Kleinian Thought* (1989) en Stroekens *Nieuw psychoanalytisch woordenboek* (2000), zeker doorstaan. Toch gaat mijn voorkeur uit naar Laplanche en Pontalis' woordenboek en zeker ook naar Hinshelwoods boek en dit om twee redenen. Laatstgenoemde auteurs plaatsen de referenties aan het einde van elk toegelicht begrip in de plaats van tussen haakjes in deze tekst (wat Lopez-Corvo's boek soms moeilijk leesbaar maakt) en bovendien verwijzen ze ook naar tal van andere auteurs, wat Lopez-Corvo nauwelijks doet. Hinshelwood heeft in zijn

woordenboek over het werk van Klein eerst de meer specifieke nieuwe begrippen van Klein, in een chronologische ordening, toegelicht vooraleer hij haar visie over meer algemene begrippen van de psychoanalyse, in een alfabetische ordening, uitwerkt. Dit was een andere maar ook zeer geslaagde optie. Lopez-Corvo verkoos meer aandacht te besteden aan Bions biografie. Onmiddellijk daarna begint hij aan zijn verklarende woordenlijst zonder een onderscheid te maken tussen het meer specifieke vernieuwende woordgebruik van Bion en de andere reeds beter bekende psychoanalytische concepten.

Dit woordenboek is meer dan geslaagd in zijn opzet: het is een handige gids wanneer men zich in de lectuur van Bions geschriften begeeft. Andere boeken die men naast zich kan leggen bij de verdieping in Bions werk zijn naar mijn mening Grinbergs *Introduction to the work of Bion* (1975) en Meltzers boeken, met name deel III van *The Kleinian development* (1978) en *Studies in extended metapsychology* (1986). Meltzer kon als geen ander het gedachtegoed van Bion in een duidelijke taal overbrengen en slaagde erin de klinische toepassing van Bions werkmodel via zijn supervisies overal in Europa te verspreiden. Meltzer deed dit op zijn wat charismatische, maar anderzijds ook erg heldere en didactische manier. Lopez-Corvo doet dit meer op zijn Zuid-Amerikaans: warmbloedig met een enorme openheid voor het paradoxale in het leven. Op die manier is hij trouw aan de persoon die Bion zelf was: 'a defender of contradictions who was able to palpate the certitude in the centre of uncertainty' (p. 17).

Literatuur

- Bion, W. (1974). *Brazilian Lectures*. Rio de Janeiro: Imago Editoria.
- Bion, W. (1992). *Cogitations*. Londen: Karnac Books.
- Grinberg, L. (1975). *Introduction to the work of Bion*. Londen: Clunie Press.
- Hinshelwood, R.D. (1989). *A dictionary of Kleinian Thought*. Londen: Free Association Books.
- Laplanche, J. & Pontalis, J.-B. (1967). *Vocabulaire de la Psychoanalyse*. Parijs: PUF.
- Meltzer, D. (1978). *The Kleinian Development*.

Londen: Clunie Press.

Meltzer, D. (1986). *Studies in Extended Metapsychology*. Londen: Clunie Press.

Stroeken, H. (2000) *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam: Boom.

L. Van Bouwel is psychiater en psychoanalytica (lid van de Belgische School voor Psychoanalyse) werkzaam in het Universitair Centrum Sint-Jozef te Kortenberg en in privépraktijk.

De perversie verbeeld

Bespreking van: Lieven Jonckheere (2003). *Het seksuele fantasma voorbij; zeven psychoanalytische gevalsstudies*. Leuven/Leusden: Acco. ISBN 90-334-5296-0, 221 pagina's, prijs: € 34,50

Jos de Kroon

In tijden van zwaar weer voor de psychotherapie, waarin de psychoanalyse nog even het hoofd boven water wil houden door zich vast te klampen aan het wrakhout van een zuiver materialisme, verschijnt er in de literatuur af en toe nog een juweeltje van fijnzinnigheid, zoals het voor mij liggende boek. Het betreft de derde publicatie in de serie *Psychoanalyse in tijden van wetenschap* die staat onder redactie van Paul Verhaeghe. De serie ziet er veelbelovend uit, want de kwaliteit van de publicaties (De Kesel over ethiek, Verhaeghe over psychodiagnostiek en nu Jonckheere over de plaats en functie van het fantasma zijn alledrie zeer interessant en goed uitgegeven) is hoog en relevant voor de klinische praktijk.

Het boek van Lieven Jonckheere laat in zeven gevalsstudies zien wat de betekenis van het fantasma voor het object is. Bovendien wordt het begrip 'traversée du fantasma' behandeld. Het seksuele fantasma voorbij cirkelt rond de betekenis en werkzaamheid van het fantasma bij de drie klassiek te noemen psychische structuren; te weten de psychose, de neurose en de perversie, waarbij deze laatste de meeste aandacht krijgt. Het boek leest niet eenvoudig. De zeven casussen zijn op twee na ontleend aan de literatuur (kleine Hans, Anna Freud, Leopold von Sacher-Masoch, Serge André) en

aan de beeldende kunst (Marcel Duchamp). Die twee casussen betreffen gevallen uit de praktijk van de auteur zelf.

Wat wordt hier verstaan onder het fantasma en hoe kunnen wij het Lacaniaanse begrip 'traversée du fantasme' begrijpen?

Om dit enigszins duidelijk te maken gebruik ik een attribuut uit de toneelwereld als metafoor. Het gaat om een heel groot frame dat vanuit de toneeltoren kan worden neergelaten tussen het voortoneel en het achtertoneel. Dit frame is bespannen met een stof die hier en daar licht beschilderd en tevens doorzichtig is. Wanneer alleen het voortoneel is verlicht ziet men als toeschouwer niet verder dan het scherm zelf waarop het schetsmatig tafereel is gezet.

Bij het oplichten van het achtertoneel ziet men het scherm niet of nauwelijks en verschijnt de scène achter het scherm.

Op deze manier werkt ook het fantasma, dat staat tussen het subject en het reële als een soort projectiescherm waarop de fantasie wordt losgelaten. 'Traversée du fantasme' kan een doorkruisen van het fantasma zijn, maar ook een benadering ervan met een schuinse blik (vergelijk Žižek 1996 en de anamorfosen) en zelfs dwars door het fantasma heen, waarbij het subject uitkomt bij het genot van een partiële drift om daar geheel en al in op te gaan en daarmee verandert van een spreekwezen ('parlêtre') in een driftwezen ('pulsêtre'). Dit is het punt waar de analyse eindigt en de analysant overgaat in de analyticus. Paradoxaalwijze is dit een moment dat altijd wijkt en nooit een demarcatie aanbrengt tussen analyticus en analysant. De auteur zegt schatplichtig te zijn aan Jacques-Alain Miller, die een enkele aanduiding van Lacan over 'la traversée du fantasme' heeft geconcretiseerd in een concept waaruit criteria zijn af te leiden ter beoordeling of een analyse voldoende is gevorderd in het grondig onderzoeken van het fantasmatisch genot, opdat een analysant zichzelf kan autoriseren als analyticus.

De uiteenzetting van het centrale thema van de traversering van het fantasma begint met Anna Freud, die door haar vader werd geanalyseerd en beschreven in *Een kind wordt geslagen* (Freud 1919). De biografie van Anna vermeldt dat haar maiden speech bij de toetreding tot de analytische kring van haar vader haar eigen analyse betrof

(Young-Bruehl 1988). Deze analyse startte in oktober 1918 en zou vier jaar in beslag nemen, wat toen ongebruikelijk lang was. Twaalf jaar later volgde een tweede tranche die één jaar duurde. Telkens was de aanleiding haar psychasthenisch gevoel van uitputting en domheid. De latere 'controles' bij Lou Salomé en Max Eitingon laten zien dat de analyses niet geheel en al als geslaagd beschouwd kunnen worden. Volgens de vroege Lacan laat Freuds analyse van *Een kind wordt geslagen* zien dat het subject het resultaat is van een imaginaire spiegeling (le moi) in het symbolische (de Ander). Mijns inziens legt de latere Lacan meer nadruk op het reële effect van het genot als het resultaat van de combinatie van het symbolische en het imaginaire. Het parcours dat de auteur ons laat doorlopen is zeer complex en kan hier alleen summier uit de doeken worden gedaan. Slechts enkele highlights kan ik hier naar voren brengen. 'Een kind wordt geslagen', de bekentenis die Anna haar vader deed, wordt uiteindelijk via de interpretatie van Freud 'Ik word geslagen door mijn vader' en daarna 'Mijn vader slaat het kind dat ik haat'. Aan deze trilogie gaat vooraf dat het kind imaginair de vervulling van moeders verlangen is, haar fallus/alles. Bij Anna speelt de jaloezie ten opzichte van haar twee jaar oudere zusje Sophie, het 'zondagskind' van Freud een belangrijke rol. Daar doorheen speelt het masturberen dat Anna zelf verfoeide en dat haar vader als 'Unartigheid' bij uitstek beschouwde. De reactieformatie mondde uit in Anna's buitensporige deugdzaamheid en uiteindelijke psychasthenie.

Het 'Ik word geslagen door mijn vader' van Freud wordt door Lacan gereconstrueerd als een verwijzing naar het primaire masochisme ('Ik word geslagen ...') door een verbinding te leggen met de doodsdrijf, een verdwijnen, er niet meer zijn, hetgeen inderdaad de status van het 'subject als driftwezen' binnen de taal is. Met deze dubbelslag '... door de vader' (hij ziet mij niet graag en hij ziet mij graag) wordt het subject geïnstalleerd door een onderwerping aan de wet. Het fantasma bij Anna Freud luidt volledig: 'Een kind wordt geslagen, meer weet ik niet.' Juist dit niet weten, onthult de positie van het subject ten opzichte van het fantasma, dat afgesloten blijft van het onbewuste, dat analyseerbaar is in tegenstelling tot het fantasma

dat gehuld blijft in onwetendheid. Voor Lacan krijgt het fantasma geen plaats in het symbolische en blijft een zuivere betekenaar die niet verwijst naar een andere betekenaar. Het bovenstaande is een summier samenvatting van de lotgevallen van Anna Freud, waarmee ik de auteur tekort doe. Ik heb geprobeerd – en zeker niet in de laatste plaats voor mezelf – de essentie van het fantasma te achterhalen. Wie dat op een meer uitgewerkte en in verschillende voorbeelden herhaalde manier wil ervaren, leze het boek van Lieven Jonckheere, die op een erudiete en heldere manier een moeilijk lacaniaans thema heeft bespeeld dat in het Nederlandse taalgebied bij mijn weten voor de eerste keer zo systematisch is gebeurd. Paul Verhaeghe legt in zijn boek *Over normaliteit en andere afwijkingen* een heel ander accent (Verhaeghe 2002) evenals Antoine Mooij in zijn boek *Psychoanalytisch gedachtegoed in modern perspectief* (Mooij 2002). De vraag doet zich wel voor of een kleine aanwijzing van Lacan over 'la traversée du fantasme' wel rechtvaardigt daar zo veel betekenis aan te hechten zoals Jonckheere in navolging van Miller doet. De toekomst zal uitwijzen of deze uitwerking levensvatbaar is.

Literatuur

- Freud, S. (1919). 'Een kind wordt geslagen'. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Klinische Beschouwingen 3, p. 21-54.
- Mooij, A. (2002). *Psychoanalytisch gedachtegoed. Een modern perspectief*. Amsterdam: Boom.
- Verhaeghe, P. (2002). *Over normaliteit en andere afwijkingen. Handboek klinische diagnostiek*. Leuven/Leusden: Acco.
- Young-Bruehl, E. (1989). *Anna Freud. Een biografie*. Baarn: Anthos.
- Žižek, S. (1996). *Schuins beziend. Jacques Lacan geïntroduceerd vanuit de populaire cultuur*. Amsterdam: Boom.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater, psychoanalyticus en A-opleider psychiatrie, GGz Eindhoven.

Waar blijft de tijd?

Bespreking van: Riccardo Steiner & Jennifer Johns (red.) (2001). *Within Time & Beyond Time, A Festschrift For Pearl King*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-270-0, 277 pagina's, prijs: £ 29,99

Eugenie Oosterhuis

Aan het liber amicorum ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Pearl King, in 1998, hebben tweeëntwintig auteurs een bijdrage geleverd. In de inleiding wordt een verband gelegd tussen de diversiteit van de bijdragen en de veelzijdigheid van het werk van Pearl King, die veel analytici in Engeland en daarbuiten heeft beïnvloed.

Het is onmogelijk om in deze recensie recht te doen aan alle auteurs; ik beperk mij daarom tot degenen die zich bezighielden met de invloed van de tijd, zoals deze in de geschiedenis van de patiënt, de psychoanalytische theorievorming en de psychoanalytische instituties, een duidelijke rol speelt.

Om bij het laatste te beginnen: Alain de Mijolla, oprichter en voorzitter van de International Association for the History of Psychoanalysis, geeft een mooie beschouwing van de dramatische gebeurtenissen binnen de Société Psychanalytique de Paris, leidend tot afsplitsing in 1953 van enkele opleiders, onder anderen Lacan en Dolto. De nieuwe vereniging, Société Française de Psychanalyse (SFP) werd pas in 1964 door de IPA erkend op voorwaarde dat Lacan en Dolto uitgesloten werden als opleider. Zoals bekend, ging Lacan verder met splitsen. De Mijolla betoogt dat voor het eerst in de geschiedenis van de psychoanalyse niet theoretische geschilpunten maar onenigheid over de opleiding tot psychoanalyticus de oorzaak was van splitsing. De Mijolla merkt op dat het schisma in Frankrijk voor de IPA aanleiding was om de eisen voor de opleiding en opleiders duidelijk vast te leggen en op naleving toe te zien. Pearl King speelde in het proces van erkenning van de SFP door de IPA, waarbij de opleiders beoordeeld werden op hun psychoanalytische betrouwbaarheid in het naleven van de IPA-eisen, een centrale rol. Nu de opleiding tot psychoanalyticus in veel verenigingen

ter discussie staat, is het uitermate interessant om kennis te nemen van de psychoanalytische visie die De Mijolla geeft op gebeurtenissen die een halve eeuw geleden plaatsvonden.

Ook André Green buigt zich over de tijd in zijn paper *The passion of history confronted with the failure of psychoanalytic historical thinking*. Hij begint – instemmend – met een citaat van Pearl King uit een niet gepubliceerde voordracht *What has happened to Psychoanalysis in the British Society?* (1996): ‘We have lost the high ground that we once held. We are also in danger of losing Freud!’ (p. 25). Green vraagt zich af wat er gebeurd is met het onderwerp ‘history’ en stelt vast dat ‘a failure of psychoanalytical historical thinking’ (p. 31) alom tegenwoordig is. Hij doelt hiermee onder andere op de nadruk die gelegd wordt op het hier-en-nu in de overdrachtsrelatie, waardoor voorbijgegaan wordt aan de werkelijke betekenis van overdracht, dat wil zeggen van de herhaling van het verleden van de patiënt; hij vindt dit armzalig, zoals hij ook het loslaten van Freud en het achterlopen van nieuwe theorieën een verarming vindt. Green stelt dat tijd het meest verwaarloosde concept in de hedendaagse psychoanalytische theorievorming is, terwijl tijd en tijdloosheid in het psychoanalytisch proces, dat als zodanig geen einde kent, juist van essentiële betekenis zijn. Vandaar Pearl Kings dictum: *within Time* (in de sessie), *beyond Time* (de tijdloosheid van het onbewuste) en *out of Time* (de herhalingsdwang).

Leo Rangell begint zijn artikel *Unconscious choice and responsibility: an elusive point of psychoanalytic theory* met kritiek op de huidige modieuze theorieën en de overmatige aandacht voor de praktische en economische problemen waarmee de psychoanalyse te kampen heeft. Maar hij heeft vertrouwen in de voortgang van psychoanalytische theorievorming, die gevoed wordt door de behoefte om eerst te begrijpen, en daarna pas het nieuwe begrip toe te passen in de behandeling. Rangell richt zich in dit stuk op een onderwerp, dat hem al veertig jaar bezighoudt: het moment van besluitvorming en de daarop volgende actie in het onbewuste, de invloed van onbewuste cognitieve activiteit op het menselijk gedrag. Dit is een aspect van het psychisch functioneren dat consequenties heeft voor de verantwoordelijkheid die mensen

voor hun gedrag en levensloop aangerekend kan worden. Ook wat onbewust gebeurt, hoort bij ons. Wanneer dit in het therapeutisch proces door de patiënt wordt aanvaard, leidt dit tot een minder neurotisch zichzelf van alles de schuld geven en tot een reëler schuldgevoel voor wat men anderen werkelijk misdaan heeft; men kan verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leven en hoeft niet meer de schuld voor het lot bij anderen te leggen.

Anne Hayman gaat in haar bijdrage *What do our terms mean?* in op de verandering van betekenis van psychoanalytische concepten. Freud introduceerde dit probleem door gedurende zijn leven de betekenis van termen te veranderen of uit te breiden. ‘Ik’ is een duidelijk voorbeeld; het betekent onder andere: persoon, een structuur in de persoonlijkheid, zelf. Uiteraard gaat Hayman in op het gebruik van nieuwe woorden voor oude ideeën; zo vergelijkt zij de aanbeveling van Freud om naar de patiënt te luisteren met vrijzwevende aandacht met Bions advies om iedere dag zonder ‘memory and desire’ aan het analytisch contact te beginnen. Hayman wijst ook op de neiging van analytici om een eigen term te bedenken voor klinische ervaringen; zo zijn ‘unthinkable anxiety’ van Winnicott en de ‘nameless dread’ van Bion beschrijvingen van hetzelfde gevoel, die in hetzelfde jaar in een publicatie het licht zagen. Ten slotte iets over de bijdrage van Hanna Segal: *Fear of Death – notes on the analysis of an old man*, een paper uit 1957, uit de tijd dat zij met Pearl King pionierde door mensen op hoge leeftijd in analyse te nemen. Het betreft een man van drieënzeventig en een half jaar, die op zijn tweeënzeventigste psychotisch gedecompenseerd was en met de gewone psychiatrische behandeling uit die tijd niet genas. Na anderhalf jaar analyse was hij weer in staat een normaal actief leven te leiden, waarbij hij voor het eerst in zijn leven een gevoel van volwassenheid en rust kon ervaren. Segal deed een ‘gewone’ kleiniaanse analyse, waarin het bewerken van de overdracht centraal stond. In 1957 was een dergelijke behandeling beslist revolutionair, maar ook nu is het niet zo gebruikelijk om oudere mensen in analyse te nemen. Ik denk dat daarbij onder meer een rol speelt dat ook psychoanalytici niet graag met de naderende dood worden geconfronteerd.

Within Time & Beyond Time is een rijk en veelomvattend boek, waaraan buiten de genoemde auteurs ook mensen als Horacio Etchegoyen, Harold Blum, Otto Kernberg, Joseph en Anne Marie Sandler, om de bekendste te noemen, hebben meegewerkt. Het moet een geweldige eer en erkenning zijn om zo'n Festschrift te krijgen!

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

'Jungiaans', maar niet 'psychoanalytisch'

Bespreking van: Michael Vannoy Adams (2004). *The Fantasy Principle – Psychoanalysis of the Imagination*. Hove/New York: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-819-1, xv+252 pagina's, prijs: £ 19,99

Jef Dehing

Michael Vannoy Adams noemt zichzelf een 'jungiaans psychoanalyticus'. Op de boekomslag prijkt een cartoon: Jung en Freud broederlijk naast elkaar gezeten, de ene met een pijp, de andere met een kingsize sigaar. En Adams verzucht: hoe mooi zou het geweest zijn als die twee vrienden waren gebleven! Ik weet het zo nog niet ... Toch verwacht ik dan een boek waarin de auteur zich beweegt binnen het spanningsveld tussen de twee pioniers; de al te imaginaire uitschieters van Jungs overigens originele vondsten kunnen dan 'psychoanalytisch' worden opgevangen, dit wil zeggen aandachtig onderzocht binnen een rigoureuus kader en onderzocht op hun symbolische betekenis.

Helaas evacueert Adams al te snel de freudiaanse pool, die hij reduceert tot de opvattingen van vóór de Eerste Wereldoorlog (de periode van het dispuut tussen Freud en Jung). Ook de kleinianen worden gekarikaturiseerd. Enkele hedendaagse freudianen, zoals Fosshage en Eigen (die ik persoonlijk als te onkritisch jungiaans beschouw), vinden genade in zijn ogen, maar voor de rest laat hij uitschijnen dat de psychoanalyse geen enkele historische ontwik-

keling kende gedurende de laatste eeuw. Adams pleit voor een psychoanalyse van de verbeelding: het fantasieprincipe moet het realiteitsprincipe onttronen! Fantasie moet dan niet worden begrepen als wensvervulling, maar als een 'natuurlijke levensuiting, die we hoogstens kunnen verstaan, maar niet corrigeren'; ze is 'het natuurlijke leven van de psyche, de irrationele creatieve factor ervan' (Jung 1963, § 1249). De psyche creëert spontaan en autonoom beelden, en deze beelden moeten we ernstig nemen: ze bieden ons de kans om onze bewuste houding te corrigeren. Dromen en fantasieën hebben dus een compenserende werking, en staan zo ten dienste van de individuatie. Ik kan het hiermee eens zijn, maar ik mis bij deze uitspraken enige 'freudiaanse' reserve. Zeker, beelden zijn belangrijk, en we moeten ze respecteren. Dit betekent echter niet dat we hun imaginaire boodschap klakkeloos moeten aannemen, zonder grondige symbolische bewerking.

Adams geeft enkele voorbeelden van droominterpretaties waaruit mijns inziens blijkt hoe weinig kritische afstand hij neemt, zowel ten opzichte van de beelden als ten opzichte van zijn eigen duidingen: hier is een meester aan het woord, een oneiroloog die het weet en definitieve uitspraken formuleert. Verder pleit hij voor een 'poststructurele' analytische theorie. De door Freud en Jung beschreven 'structuren' (Ich, Über-Ich, Es, schaduw, anima/animus, Zelf enzovoort) zijn reductief: leve het beeld! De genoemde concepten houden inderdaad het risico van reïficatie is (waarbij het leven eruit verdwijnt); anderzijds behoeven beelden – hoe levend ook – een metaforische benadering. Adams acht een uitgebreide kennis van de mythologie noodzakelijk voor de psychoanalyticus: alleen zo kan hij de betekenis van de beelden doorgronden. Ik geef de voorkeur aan analytici die zich niet-wetend opstellen, en toch gevoelig zijn voor mythologische inhoud. Ze mogen zich hierbij ook afvragen welke mythe hen, en hun therapeutische opstelling, bepaalt. Deze bevragende houding mis ik bij Adams: hij prijst zijn eigen levensstijl al te onomwonden aan, en schuwt hierbij de zelfonthulling niet.

Vanaf hoofdstuk 5 gaat de eenheid van Adams'

boek verloren. We vinden er een nieuwe interpretatie van het geval Schreber, een beschrijving van racisme als een 'cultureel gegeven in een historische context, niet reduceerbaar tot een persoonlijk (of interpersoonlijk) gegeven in een biografische context' (p. 131). Verder bespreekt hij Jungs ervaringen in zwart Afrika, pleit hij voor een metaforische lectuur van Hillman (in de jungiaanse wereld dé voorvechter van de 'imaginale' richting), en stelt hij – ter vervanging van Laios – enkele alternatieve vaderfiguren voor. Hij bespreekt ook nog een casus van Joyce McDougall (1989): een bijzonder 'wilde' en (ver)oordelende analyse, die hij helemaal niet herziet wanneer hij verneemt dat het 'geval' verzonnen is. Ten slotte benadrukt hij de heilzame uitwerking van blasfemie, ook en vooral ten opzichte van ons analytisch 'geloof'. Nu hoop ik toch maar dat deze recensie niet te godslasterlijk is!

Literatuur

Jung, C.G. (1963). Vorwort zu Wickes 'Von der inneren Welt des Menschen'. *Gesammelte Werke* 18/2. Walter-Verlag: Olten/Freiburg im Breisgau, 1981.

McDougall, J. (1989). *Theatres of the Body: A Psychoanalytic Approach to Psychosomatic Illness*. New York/Londen: W.W. Norton.

J. Dehing is psychiater en psychoanalyticus, opleider bij de Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse en bij de postgraduaatspecialisatie in de psychoanalytische psychotherapie (KU Leuven, Kortenberg), lid van de VVPT.

Zoeken naar woorden

Bespreking van: Danielle Quinodoz (2002). *Words that Touch, A Psychoanalyst Learns to Speak*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-943-8, 209 pagina's, prijs: £ 19,99

Eugenie Oosterhuis

Hoe geven we een beeld van wat er in een psychoanalyse gebeurt? Hoe komen we in contact met het onbewuste en geven we woorden aan gevoelens, lichamelijke sensaties, vage droombeelden? Hoe kunnen we de patiënt

bereiken, aanraken, beroeren met woorden? Met deze vragen houdt Danielle Quinodoz zich in haar laatste boek bezig. Een samenvatting van haar ideeën over dit onderwerp is in een recent artikel te vinden (Quinodoz 2003). Danielle Quinodoz richt zich vooral op wat zij noemt 'heterogene patiënten'. Iedereen heeft een zekere mate van 'heterogeniteit': ook als we neurotisch zijn, hebben we een gek, psychotisch deel en maken we gebruik van primitieve afweermechanismen zoals loochening, projectie en splitsen. Het gaat erom in welke mate dit psychotische deel het functioneren bepaalt: wordt het verdragen of moet het compleet worden afgeweerd? Quinodoz noemt patiënten 'heterogeen' wanneer zij niet in staat zijn om de verschillende aspecten van zichzelf te integreren, waardoor zij geen gevoel van innerlijke eenheid hebben en bang zijn gek te worden. Quinodoz zegt uitdrukkelijk dat zij niet borderlinepatiënten bedoelt, maar mensen die extreem lijden aan wat naar mijn mening door Anton Kris (1985) een divergent conflict wordt genoemd, waarbij gevoelens en wensen niet compatibel zijn, zoals haat en liefde, of (kinderlijke) almacht en normale afhankelijkheid. Deze tegenstellingen moeten beide in het beleven een plaats krijgen. Maar sommige patiënten voelen zich extreem bedreigd door hun meer primitieve kanten, die vaak te herleiden zijn tot onverwerkte kinderlijke fantasieën en traumatische ervaringen. Voor de analyticus die met deze patiënten wil werken is het belangrijk dat hij niet bang is voor het primitieve, gekke deel in de patiënt; sterker nog: alleen als de analyticus zich bewust is van zijn eigen gekke deel en dat een plaats heeft gegeven, kan hij op een geloofwaardige en vindingrijke manier het voor de patiënt onacceptabele, beschamende kinderlijke en gekke deel verwoorden. Dit verwoorden kan alleen in een taal die niet slechts rationeel en cognitief is; het is meer een poëtische taal, rijk aan metaforen, die samen met de patiënt worden gevonden op grond van de beelden in zijn herinnering, waardoor gevoelens, ook lichamelijke, worden opgeroepen en nieuwe netwerken van associaties worden opgewekt. Dit doet denken aan het werk van Thomas Ogden, dat ik onlangs in dit tijdschrift heb besproken. Het is niet verwonderlijk dat Quinodoz betoogt

dat ervaring met het analyseren van kinderen erg helpt om deze patiënten aan te voelen en om hun primitieve gevoelens in alle kinderlijke heftigheid te verwoorden. Als kleiniaan hanteert zij het concept van de projectieve identificatie en zij vraagt zich steeds af of de gevoelens die in haarzelf worden opgeroepen iets weergeven van de innerlijke wereld van de patiënt, en zo ja, wat. Zij gaat daarbij uitvoerig in op de 'projective counter-identification' (een concept van Grinberg), waarbij de analyticus zich niet bewust wordt van de projecties van de patiënt, maar zich ermee identificeert en zich ernaar gedraagt. Naar mijn idee komt dit fenomeen overeen met de door Joseph Sandler (1976) beschreven 'role-responsiveness' of het ageren vanuit de tegenoverdracht, wanneer we tenminste ook daarbij in aanmerking nemen dat zo'n gebeuren door beide partners in het analytische proces wordt gecreëerd.

Quinodoz geeft een treffend voorbeeld van deze projectieve tegenidentificatie in het vignet van Luc, een man die haar lange tijd het wanhopige gevoel gaf dat zij niets goeds voor hem kon doen en dat de analyse niet tot leven kon komen. Zij dacht erover de analyse te stoppen, maar realiseerde zich – in een consultatie met een collega – gelukkig op tijd dat Luc haar zo sterk het gevoel gaf dat zij geen goede, leven gevende moeder kon zijn. Zij legde hem voor dat dit misschien zijn (onbewuste) fantasie was, zonder haar eigen gevoelens aan hem te vertellen. Luc pakte dit meteen op en vertelde dat zijn moeder hem meerdere malen uitgebreid verslag had gedaan van haar pogingen hem te aborteren. Zo werd duidelijk wat er aan de hand was: zij dreigde de analyse te aborteren, zoals Lucs moeder getracht had met hem te doen. Gelukkig is de projectieve identificatie niet altijd zo excessief als bij Luc; Quinodoz geeft talrijke voorbeelden waarin zij zich vrij snel bewust werd van de projecties van de patiënt. Een belangrijke rol is daarbij weggelegd voor de projectie van het 'bad object'. De analyticus moet deze projectie niet afwijzen, maar als vanzelfsprekend aanvaarden en vooral verwoorden; hierdoor geeft de analyticus ook het geruststellende gevoel dat een slecht object iets normaal is, wat erbij hoort, en komt er bovendien meer plaats voor het goede object. Dit is vergelijkbaar met (in een ander begrippenkader) het accep-

teren, laten bloeien en verwoorden van de negatieve overdracht: ook niet leuk, net zo min als een gehaat object zijn terwijl je vol goede bedoelingen bezig bent, maar wél noodzakelijk voor een vruchtbaar verloop van de analyse. Quinodoz besteedt een hoofdstuk aan de eerste gesprekken, waarin zij een beeld probeert te krijgen van de wensen en mogelijkheden van de patiënt. Zij heeft van meet af aan een analytische attitude, omdat zij de patiënt aan de lijve wil laten ondervinden wat een analyse betekent. Dus geen psychiatrische diagnostiek, geen oordeel of advies, geen systematisch opnemen van de anamnese, maar luisteren naar wat de patiënt spontaan brengt, via gedrag, taal en contact en waar mogelijk het materiaal verwoorden. Want: 'Words already touch in the preliminary interviews' (p. 119). Voor haar zijn enkele punten van belang in deze analytische 'intakefase': Heeft de patiënt een onbewuste of voorbewuste wens tot integratie? Kan hij de analyticus gebruiken als overdrachtsobject? Is er een wens tot reparatie ondanks destructief gedrag? En vooral: heeft ze een beeld van zijn innerlijke wereld en kan zij als analyticus met deze patiënt werken? Zij wijst op de noodzaak om onzekerheid te verdragen en vertrouwen te hebben in de creatieve mogelijkheden van de patiënt.

Danielle Quinodoz heeft een boeiend boek geschreven over haar werk met 'moeilijke' patiënten. Wat ik in haar beschrijving miste, is de rol die de – grotendeels onbewuste – herinnering en beleving van de analyticus spelen bij het vinden van woorden. Warren Poland (1996) benadert vanuit een ander analytisch referentiekader het complexe vraagstuk van het spreken of zwijgen van de analyticus. Zijn artikel *The Analyst's Words* is een waardevolle aanvulling op de ideeën van Danielle Quinodoz.

Literatuur

Kris, A.O. (1985). Resistance in convergent and divergent conflicts. *Psychanalytic Quarterly*, 54, 537-568.

Oosterhuis, E. (2004). Psychoanalyse als dichtertelijke conversatie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 10, 118-120.

Poland, W.S. (1996). *The Analyst's Words*. In W.S. Poland, *Melting The Darkness; The Dyad and Principles of Clinical Practice* (p. 101-129). Northvale NJ: Jason Aronson.

Quinodoz, D. (2003). Words that touch. A psychoanalyst learns to speak. *International Journal of Psychoanalysis*, 84, 1469-1485.

Sandler, J. (1976). Countertransference and role-responsiveness. *International Review of Psychoanalysis*, 3, 43-47.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Braziliaans psychodrama

Bespreking van: José Fonseca (2004). *Contemporary Psychodrama. New approaches to theory and technique*. Hove/New York: Brunner Routledge. ISBN 1-58391-988-0, 192 pagina's, prijs: £ 29,99

Guy Verbruggen

José Fonseca, stichter van de Brazilian Federation of Psychodrama, licht in *Contemporary Psychodrama* aan de hand van een aantal uit het Portugees vertaalde teksten (vertaling Julia Carleton Pinelo & Elisabeth Walden Tambor) zijn visie toe op de theorie en praktijk van psychodrama. Boeiend vind ik dat hij psychodrama ruim definieert en toepast. 'We are natural dramaturges and directors', stelt Fonseca. Zo gebruikt hij ook in individuele gesprekken een 'intern psychodrama': hij vraagt de patiënt niet bij gedachten stil te staan, maar van de eigen hier-en-nulichaamssensaties te vertrekken. Fonseca illustreert in dit boek met verschillende voorbeelden hoe er als vanzelf primitieve maar relevante interne beelden opduiken. We vinden in dit boek goed geïllustreerd hoe 'Überraschung und Übrumpelung' essentieel zijn voor psychodrama, net als voor spel, droom of 'mot d'esprit' (Robinson 1998). Fonseca weet kort en duidelijk de essentiële elementen van psychodrama, bijvoorbeeld circularisatie, rolomkering, dubbelen, spiegelen en triangulatie te omschrijven. Ook al is dit boek gebaseerd op een reeks artikelen en voordrachten, toch weet de auteur er een coherent geheel van te maken en node-loze herhalingen of inleidingen te vermijden.

De referenties na elk artikel – bijna alle in het Portugees – doen ons nog (te veel) denken aan de Braziliaanse 'psicodrama'-artikelen waaruit dit boek ontstond.

De hoofdstukken over 'het begin van de International Association of Group Psychotherapy' of over 'vormen van seksualiteit' vallen wat uit de toon, horen niet thuis in een boek over theorie en techniek van psychodrama.

Psychotherapeuten die openstaan voor drama-technieken en eens iets recenters en breders willen lezen dan het basiswerk van Moreno, kan ik de andere hoofdstukken van dit praktijkgerichte boek zeker aanraden.

Literatuur

Robinson, B. (1998). *Psychodrame et Psychoanalyse. Jeux et théâtres de l'âme*. Parijs/Brussel: De Boeck Université.

G. Verbruggen is psychoanalytisch psychotherapeut binnen de Limburgse driehoek Hasselt, Tongeren en Sint Truiden.

Psychoanalytische visies op terrorisme

Bespreking van: Sverre Varvin & Vamik D. Volkan (red.) (2003). *Violence or dialogue. Psychoanalytic insights on terror and terrorism*. Londen: The International Psychoanalytic Association. ISBN 0-9523905-2-3 274 pagina's, prijs: £ 39,95

Nynke Colijn

Naar aanleiding van de aanslagen op 11 september 2001 werd door de IPA een discussiegroep gestart met verschillende psychoanalytici die zich verdiept hadden in terrorisme, oorlog en geweld. *Violence or dialogue* is het resultaat van deze bijeenkomsten. Gezien de omvang van de oorlog in Irak, de mate van traumatisering en de voelbare effecten is dit een zeer actueel onderwerp, dat echter ook van alle tijden is, wat in dit boek in een historisch overzicht onderstreept wordt.

Een van de centrale vragen in de verschillende bijdragen is welke individuele en groepsfactoren tot daden van terrorisme leiden. Deze vraag wordt gezien vanuit een psychoanalytisch perspectief maar daarnaast ook met een

historische, politieke en religieuze kijk. Zo benadrukt Nosek dat in onze samenleving het gebrek aan betekenisverlening zowel op individueel als cultureel niveau aan het toenemen is. Het primitieve in ieder van ons kan niet meer gesymboliseerd worden en komt tot uiting in toenemend geweld. Varvin bespreekt de interactie tussen het individu en de groep. Hij ziet geprojecteerde vernedering en massale schaamte als bron van de dehumanisatie en de destructie van de ander of de andere groep. Cevik noemt globalisatie als een van de oorzaken; hierdoor ontstaat een bedreiging voor de identiteit van individuen en groepen, met als reactie splitsingen en ook destructie. Erlich beschrijft hetzelfde proces vanuit een ander begrippenkader: het zelf moet gereed worden door zich te verliezen in een groter geheel, waardoor men, als herboren, de eigen 'zuiverheid' kan behouden. Ook Bohlebers visie lijkt hierop, zij het dat hij meer in detail ingaat op de gefantaseerde wereld binnen het islamitisch fundamentalisme (de grote belofte van het paradijs).

Zowel Thomson als Chodorow leggen de nadruk op het sekseverschil in agressie; Thomson hanteert een evolutionair/biologisch perspectief, Chodorow benadrukt de sekse-specifieke ontwikkelingsgang. Awad maakt de achtergronden van de visie en de gedachten in de Arabische wereld over het Westen meer inzichtelijk. Dit zeer lezenswaardige, helder geschreven boek presenteert een aantal interessante visies, die de eigen innerlijke dialoog stimuleren. Het is niet alleen voor psychoanalytici bestemd, maar zal ook anderen boeien. Laten we hopen dat ook niet-Westerlingen toegang krijgen tot dit boek. Dan is dialoog mogelijk.

N. Colijn is psychotherapeut bij het Nederlands Psychoanalytisch Instituut.

Een schop tegen je achterste

Bespreking van: Del Loewenthal & Robert Snell (2003). *Post-modernism for psychotherapists. A critical reader.* Hove/New York: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-101-4, x+212 pagina's, prijs: £ 16,99

Jan Cambien

'De geschiedenis is een nachtmerrie waaruit ik tracht te ontwaken.' In de Aantekeningen bij zijn onovertroffen vertaling van Joyce' Ulysses schrijft John Vandenberg hierover: 'Een der meest bekende regels uit de Ulysses. Volgens J. Prescott is deze uitspraak ontleend aan een regel van Jules Laforgue in zijn *Mélanges posthumes*' (Vandenberg 1969, p. 30).

Deze beroemde regel zou dus een ontleende regel zijn. Dit geeft stof tot nadenken. Een zin die een 'diepe' verzuchting leek uit te drukken, zou gewoon overgeschreven zijn uit een andere tekst. Intertekstualiteit: een tekst verwijst niet naar een werkelijkheid, die zou bestaan buiten de tekst, maar naar andere teksten, die op hun beurt naar nog andere teksten verwijzen. De teksten blijken uiteindelijk de enige realiteit. 'Alles is getal', is wat Pythagoras dacht, maar nu is gebleken dat alles tekst is – ook de getallen. Zelfs het onbewuste: taal. Niets dieper dan dat. Dat er iets diepers zou zijn is iets waarmee de psychoanalyse ons heeft verleid, maar er is alleen maar oppervlakte. Aldus Baudrillard. 'There is no appeal beyond the structures of representation, no difference between the fictive and other kinds of discourse.' Zo lichten Loewenthal en Snell de positie van Baudrillard toe (p. 87) in de inleiding op fragmenten uit werk van Baudrillard, uit zijn *Symbolic exchange and death*. De titel verleidt – vermoedelijk misleidend – tot het idee dat dit werk over iets 'dieps' als de dood zou gaan, terwijl er volgens Baudrillard alleen maar oppervlakte bestaat. De dood bestaat wellicht niet. Alleen het woord bestaat, en dat is zo diep als de inkt op het blad. Ik vergat 'there is no appeal beyond the structure of representation' nog eens tussen haakjes tweede graad te zetten, want daarmee werd wellicht beklemtoond dat dit deel van de zin uit een andere tekst komt.

In elk geval hoef je met Baudrillard niet meer te ontwaken uit de nachtmerrie van de geschiedenis. Je hoeft alleen nog je televisie uit te schakelen en de geschiedenis is weg. Bijvoorbeeld de Golfoorlog van 1990 heeft nooit plaatsgegrepen. Dit is een van Baudrillards meest spraakmakende beweringen geweest. Beter: 'Dit is een van Baudrillards meest spraakmakende beweringen geweest', want ik 'citeer' hier in vertaling: 'Probably Baudrillard's

most notorious pronouncement was that the Gulf War of 1990 never happened, except as a TV event.' Baudrillard: voor sommigen 'de denker van het moment' (p. 87). Van Baudrillard kunnen psychotherapeuten heel wat leren, aldus de samenstellers van deze 'reader'. Volgens hen kan Baudrillard ons doen nadenken over het consumptieve van psychotherapie, over de (on)mogelijkheden van e-mail op het vlak van psychotherapie, over het gebruik van de divan door psychoanalytici en natuurlijk over hun ideeën over diepte.

Baudrillard is misschien wel de grootste van de hedendaagse denkers, maar zeker niet de moeilijkste. Wie hem verteerd heeft, mag zijn tanden zetten in Lacan en Derrida, vervolgens in Foucault en Kristeva, telkens tekstfragmenten, met een inleidende toelichting. Veertig bladzijden verder begin je dan aan het rijtje van de andere klassieke Franse postmodernisten: Irigaray, Cixous, Deleuze en Guattari, Levinas. Als dessert krijg je Žižek en Wittgenstein geserveerd.

Het is echt te veel voor één maaltijd. Ik had het nog niet eens over het voorgerecht, dat uit onder meer enkele bladzijden van respectievelijk Kierkegaard, Husserl, Heidegger en Merleau-Ponty bestaat. Marx, Nietzsche en Freud tussendoor zijn wellicht bedoeld als sorbet. Hoewel de universiteit mij een verklaring heeft afgeleverd van bekwaamheid in het omgaan met wijsgerige teksten, begon ik te denken dat filosofie een nachtmerrie was waaruit ik trachtte te ontwaken. En dat ik dit liefst op de manier van Baudrillard wilde kunnen: door de TV uit te schakelen.

'En als die nachtmerrie je nu eens een schop tegen je achterste geeft?' ('What if that nightmare gave you a back kick?') (Ulysses, p. 43).

Ik houd dit boek in het oog. Ik leg het op mijn nachtkastje. Zoals geschiedenis is filosofie een nachtmerrie die niet vergeten mag worden. Anders krijg je er een schop tegen je achterste van. Dit boek herinnert aan wat we niet begrijpen en dat is inderdaad essentieel voor psychotherapeuten. Maar als ik mijn nachtmerries filosofisch wil analyseren dan ga ik liever langzaam en zal ik desnoods een paar honderd bladzijden van het werk van één van de hier gesampelde filosofen kiezen. Bij voorkeur Nietzsche, want dat smaakt als sorbet. Of misschien lees ik wel Joyce: 'Nircississies are as the doaters of inversion. Secilas through their laughing classes becoming poolermates in laker life' (Min most van nircismes de dochter van inversie maken. Secila's door hun giegelbeeld bekammen huissloten in hun lakere leven.) (Finnegan's Wake, p. 526). Deze zinnestukjes zijn nachtmerries die klinken als muziek en, eindeloos postmodern, ons denken ook tussen haakjes plaatsen. Er zijn vele manieren om de noodzakelijke schop tegen je achterste te krijgen. Dit boek is zeker niet de aangenaamste.

Literatuur

Joyce, J. (1939). *Finnegan's Wake*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep, 2002.

Joyce, J. (1922). *Ulysses*. Vertaling John Vandenbergh. Amsterdam: De Bezige Bij, 1969, verbeterde druk 1982.

Vandenbergh, J. (1969). *Aantekeningen bij James Joyce's Ulysses*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1969, verbeterde herdruk 1982.

J. Cambien, psychiater en psychoanalyticus, is werkzaam in CGGZ Andante, Antwerpen, en in privé-praktijk.